

El desenvolupament de l'economia valenciana a la segona meitat del segle XIX: una via exclusivament agrària?

per Jordi Nadal

1. Agricultura i indústria

L'any 1962 un Joan Fuster consirós i coratjós acotà els termes de la tesi: tot i «l'embranchida del segle XVIII, [que] preparava el terreny a la industrialització, el País Valencià ha quedat al marge de la Revolució Industrial».¹ El 1968 un Emili Giralt inquisitiu i pugnaç diagnosticà les causes de la marginació.² Del 1982 ençà un Jordi Palafox saberut i obstinat no es cansa de perfilar els trets d'una economia que ha crescut sense industrialitzar-se.³ De l'un als altres, al llarg dels cinc darrers lustres, un corrent intel·lectual nodrit i prestigiós, gairebé sense fissures,⁴ s'entossudeix a presentar la història econòmica del País Valencià, durant els últims cent trenta anys, com la història d'una renúncia a la via «industrialista» de desenvolupament, a favor de la via «agrària». La incapacitat per superar la crisi oberta per la «pebrina» —la malaltia del cuc de seda— hauria significat el cant de cigne del tèxtil dominant, en particular, i de la indústria valenciana, en general. L'opció subsegüent, de caire exclusivament agrari, hauria resultat molt negativa per al futur del País. L'èxit del taronger, després del fracàs de la morera, no hauria d'ocultar la permanència i l'immobilisme d'un secà prou més estès. Sense indústria i amb una agricultura moderna limitada als cítrics, la regió hauria anat consumint el segle xx en condicions d'una inferioritat creixent. Per això, quan a l'Espanya dels anys seixanta les campanes de la industrialització tocaren a sometent, els historiadors autòctons van córrer a aixecar acta del temps i de les ocasions perduts.

1. Joan FUSTER, *Nosaltres els valencians* (Barcelona 1962), p. 183.

2. Emili GIRALT, *Problemas históricos de la industrialización valenciana*, «Estudios Geográficos», núm. 112-113 (1968), ps. 370 i ss.

3. Jordi PALAFOX i Teresa CARNERO, *La economía del País Valenciano, 1750-1936. Crecimiento sin industrialización*, «Información Comercial Española», núm. 586 (1982), ps. 21-32; i J. PALAFOX, *La economía valenciana en los siglos XIX y XX*, «Papeles de Economía Española», núm. 20 (1984), ps. 298-308, i *Exportaciones, demanda interna y crecimiento económico en el País Valenciano*, dins el llibre compilat per Nicolás SÁNCHEZ-ALBORNOZ, *La modernización económica de España, 1830-1930* (Madrid 1985), ps. 319-343.

4. La més notòria és la representada per Ernest LLUCH, que, en el seu llibre *La via valenciana* (València 1976), manifesta la preocupació per buscar les arrels de la industrialització contemporània en la «tradició artesano-industrial».

Tot i el seu interès, la interpretació precedent peca de simple. Les premisses que l'abonen no són del tot exactes. Després de denunciar la impertinència de recórrer a unes pautes exòtiques, com són les del nord d'Europa, i més especialment les d'Anglaterra, per mesurar la modernitat de les agricultures mediterrànies, Ramon Garrabou és convincent quan sosté que hi ha hagut una modernització global del camp valencià, i no solament del subsector de la taronja, en el període comprès entre 1850 i 1900. L'especialització en plantes arbustives i arbòries (vinya, garrofers i ametllers), al secà, i la intensificació del treball acompanyant l'especialització en hortalisses, fruites i arròs, al regadiu, han permès uns avenços substancials a la ruralia valenciana.⁵ Cada terra fa sa guerra. Que els camins fressats tinguin poc a veure amb els del model anglès no pressuposa que les fites assolides siguin negligibles. Ni els problemes, ni, per tant, les solucions són mai iguals. Cal abandonar d'un cop la idea d'una via única de desenvolupament agrari.

Caldrà abandonar igualment la idea d'una via exclusiva de desenvolupament industrial. En sostenir la tesi de la no-industrialització del País, els historiadors valencians tenen massa present l'exemple català, centrat en el tèxtil: al nord del riu de la Sénia, l'èxit del cotó simbolitzant el triomf del sistema fabril; al sud del riu de la Sénia, el fracàs de la seda, encarnant la fallida de l'esforç industrial. A més d'esbiaixada, aquesta actitud és estèril. De la mateixa manera que la industrialització catalana es distingeix de la del Lancashire, l'Alsàcia o la Llombardia, la industrialització valenciana no tenia per què reproduir la del Principat. El desastre seder, certament innegable, és només una part de la història. A banda, resten molts altres sectors, negligits fins a la data, que és urgent de recuperar. Quan ho hàgim fet, veurem que el balanç industrial no és tan negatiu com s'ha dit, que els guanys han estat majors que les pèrdues.

2. La tercera regió més industrialitzada d'Espanya

Un primer pas pot consistir a situar la indústria valenciana dins el context de la indústria espanyola. En relació amb la segona meitat del segle XIX, una manera de donar-lo és comparar les càrregues fiscals de l'una i de l'altra. Per als anys 1856 i 1900, aquesta comparança s'expressa a la taula 1, que, a nivell de les regions històriques,⁶ desglossa, primer, i relaciona, després, les quotes de «fabricació» i de població en cada una de les dues dates.

Els resultats són reveladors. L'any 1856, primer per al qual disposem de dades, Catalunya i Andalusia eren les úniques regions amb uns quocients fabricació/població superiors a la unitat, és a dir, amb uns nivells d'industrialització per damunt dels «normals». L'any 1900 les regions destacades tornen a ésser dues, amb la particularitat, això no obstant, que l'hegemonia catalana ha esdevingut aclaparadora i —fet sorprenent— que Andalusia ha cedit el seu lloc al País Valencià. En termes espanyols, que són els que valen, la regió valenciana és,

5. Ramon GARRABOU, *Un fals dilema. Modernitat o enderriment de l'agricultura valenciana 1850-1900* (València 1985).

6. Sense el País Basc i Navarra, dotats d'un règim fiscal propi. Aquesta absència serà permanent en la meua anàlisi.

en finalitzar el segle XIX, la segona regió més industrialitzada (la tercera si, completant el mapa, tinguéssim en compte Bascònia), darrere Catalunya.

TAULA 1. Nivells regionals d'industrialització el 1856 i el 1900

regions històriques	1856			1900		
	1 «fabricació» (%)	2 població (%)	3 nivells d'indústria- lització ½	1 «fabricació» (%)	2 població (%)	3 nivells d'indústria- lització ½
Galícia	5,61	12,06	0,46	3,05	10,71	0,28
Astúries	1,85	3,62	0,51	2,80	3,54	0,79
Lleó	4,36	5,71	0,76	2,31	5,45	0,42
Castella la Vella	10,18	10,93	0,93	6,90	10,09	0,68
Castella la Nova	9,81	10,02	0,98	9,60	10,87	0,88
Extremadura	3,77	4,67	0,81	2,30	4,98	0,46
Andalusia	24,02	19,89	1,21	19,08	20,13	0,95
Múrcia	2,70	3,95	0,68	2,19	4,07	0,54
País Valencià	6,67	8,55	0,78	8,31	8,25	1,01
Catalunya	25,60	11,22	2,28	38,58	11,11	3,47
Aragó	3,57	5,97	0,60	3,32	5,16	0,64
Balears	1,65	1,81	0,91	1,22	1,76	0,69
Canàries	0,20	1,59	0,13	0,33	2,03	0,16
Espanya	100	100	1,00	100	100	1,00

Font: Despullament directe de les dades relatives a la tarifa 3.ª «fabricació» de l'*Estadística administrativa de la contribució industrial y de comercio*, anys 1856 (1857) i 1900 (1901), i censos generals de població del 1857 i el 1900.

La imatge precedent es confirma i es precisa quan, de les quotes fiscals, passem a les màquines i altres instruments de producció que les suporten. D'ací a poc esmentaré els que impulsen els sectors industrials que em semblen més representatius. Abans, però, voldria fer una referència a vapors i turbines, o sia als dos motors més característics de la industrialització del segle XIX.

Vapors al País Valencià? Del 1846 al 1883 les tres províncies de Castelló, València i Alacant havien rebut 157 de les 1.006 màquines de vapor eixides dels tallers d'Alexander Hnos., Constructores,⁷ la firma barcelonina que disputa a la Maquinista Terrestre i Marítima, S. A. el lideratge espanyol d'aquestes construccions: és la partida més gran col·locada fora de Catalunya. El 1879 la ciutat de València i els seus voltants tenen 78 màquines de vapor actives;⁸ entre el 1881, 1882 i 1883 el municipi concedirà permisos per establir-ne 39 més.⁹ A les darreries de la centúria la capital lleuantina deu ésser una de les urbs més «vaporitza-

7. Vegeu les pàgines dedicades a «Alexander Hermanos, constructores de Barcelona», al final del llibre d'Augusto ILLA, *El libro del molinero. Tratado práctico de la fabricación de harinas* (Múrcia 1883).

8. *Motores de vapor en Valencia*, «La Gaceta Industrial», xv (1879), p. 31.

9. *Desarrollo de la industria en Valencia*, «La Gaceta Industrial», xx (1884), ps. 46-47. L'article dóna la llista dels concessionaris dels 21 vapors autoritzats el 1883.

des» d'Espanya.¹⁰ Aquest tret explica que ja el 1880 es parli de constituir-hi «una cooperativa de maquinistes i fogners de màquines fixes»,¹¹ o que el 1895 s'hi constati la presència de diversos importadors de carbó britànic, com Roggen i Cia.¹²

Una sorpresa similar ens proporcionen les turbines. Tot i l'escassetat dels recursos hidràulics, el motor d'aigua, decisiu en el cas català, per la manca de carbó, ha tingut una presència destacada en terres de València. Com en el cas dels vapors, les vendes d'una casa barcelonesa, que ara no té rival a tot Espanya, són allixonadores. El 1910 Construcciones Mecánicas y Eléctricas, nascuda a Girona, el 1857, amb el nom de Planas, Junoy, Barné i Cia., havia lliurat 1.223 turbines d'aigua, amb una força global de 86.446 cavalls. D'elles 664 havien romàs al Principat i 559 havien estat enviades fora. De les darreres, el contingent més nombrós, compost exactament de 100, amb una força conjunta de 7.609 CV, tingué com a destinació el territori comprès entre Morella, al nord, i Crevillent, al sud. En canvi, la regió aragonesa, tan afavorida per les aigües del Pirineu, només n'adquirí 89, amb un potencial de 5.858 CV.¹³

La taula 1 ens ha descobert la situació comparativament bona de la indústria valenciana l'any 1900. Aprofundint la recerca, la taula 2, elaborada a partir de la mateixa estadística fiscal, permet tres puntualitzacions de gran abast: 1) que, al llarg del mig segle observat, el nombre de sectors amb un pes superior al de l'efectiu demogràfic passà de tres (paper, ceràmica, etc. i fusta) a sis (els anteriors més l'alimentari, el químic i els diversos); 2) que prescindint de posicions excendentàries respecte al contingent humà, la millora de percentatges entre les dues dates fou un fet general, estès a tots els sectors, llevat del tèxtil; i 3) que les cotes del major dinamisme (quocients més alts, en dividir els percentatges del 1900 pels del 1856) corresponen, per aquest ordre, a les adoberies i indústries del calçat, a les metalliques, a les químiques, a les diverses i a les de la fusta.

El tercer punt centrarà el meu comentari. Deixant de banda cuir i calçat, una especialitat poc rellevant,¹⁴ i «indústries diverses», per la seva indefinició, el gran auge de la química, la metallúrgia i la fusteria valencianes durant el període 1856-1900 no s'ha de veure com un fet isolat, sense connexions amb el seu en-

10. «Antes había razón para afirmar que Valencia era esencialmente agrícola; hoy ya no puede decirse lo mismo, ballándose la ciudad ceñida por una faja de fábricas, que por todas partes levantan sus esbeltas chimeneas de vapor» («La Gaceta Industrial», XIII [1879], p. 127, que reproduceix una nota del diari local «Las Provincias»). Sense perjudici de reconèixer la hipèrbole que hi ha a les paraules precedents i sense dissimular la penúria informativa en què ens movem, sembla oportú afegir que Valladolid, primer nucli industrial de Castella, no tenia més de 17 vapors fixos el 1872 (cf. Roman ORIOL Y VIDAL, *Carbones minerales de España* [Madrid 1873], p. 202).

11. «La Gaceta Industrial», XVI (1880), p. 63, que reproduceix una informació de «La Correspondencia».

12. Roggen i Cia. s'anuncien com a agents-dipositaris de Watts, Ward & Co. (Carbons minerals anglesos de mines pròpies) a l'«Indicador General de Valencia» (1895), p. 23.

13. Dades obtingudes a partir del fulllet *Construcciones Mecánicas y Eléctricas*, S. A. (antes Planas, Flaquer y Cia) (Barcelona, s.d. [1910]).

14. El 1900, en sumar el 2,07 % del total, els cuir i calçats formen el subsector més petit de la indústria fabril valenciana. He donat l'estructura completa d'aquesta indústria, i de la corresponent a les restants regions, en els apèndixs a la meua col·laboració a *La industria fabril española en 1900. Un análisis sectorial*, dins Jordi NADAL, Albert CARRERAS, Carles SUDRIÀ, *La economía española en el siglo XX. Una perspectiva histórica* (Barcelona 1987).

torn, sinó com una derivació immediata, una seqüela pura i simple de l'auge agrícola contemporani. De la preparació de les terres, abans d'escampar-hi la llavor, fins a l'expedició dels fruits, el cycle complet de l'agricultura comercial valenciana va necessitar i exigir el complement d'una indústria centrada en aquelles tres branques. Vegem-ho amb més detall.

TAULA 2. Contribucions valencianes a les indústries espanyoles (%) el 1856 i el 1900

sectors industrials	contribucions valencianes dins cada sector (% de les quotes fiscals)		número d'ordre dins l'escala regional (13 regions)	
	1856	1900	1856	1900
<i>mòlts</i> *	6,86	7,49	5	6
<i>destillats</i> **	10,20	10,56	5	4
<i>conserves</i> ***	—	2,41	—	9
<i>compostos</i> ****	3,91	8,89	5	4
alimentàries	6,74	8,36	6	5
tèxtils	6,80	4,48	3	3
metallúrgiques	2,52	7,09	8	5
químiques	4,56	12,48	7	4
paperera (i gràfiques)	13,29	14,42	3	3
ceràmica, vidre, calç	9,79	12,36	4	3
fusta - suro	9,24	18,44	4	3
cuir, pells (i calçat)	1,53	5,86	11	7
diverses	5,10	11,96	5	4
total	6,67	8,31	5	4

* farines i olis

** vins, cerveses, alcohols i sucres

*** de peix, carn, fruites i hortalisses

**** pasta de sopa, galetes, xocolata, gasoses i xarops

3. Agricultura pro indústria. I: el sector químic

El químic és el més heteròclit dels sectors industrials. Les possibilitats de combinació hi són tan amples que la llista dels productes que el componen no pot donar-se mai per tancada. Això és especialment cert des de l'obtenció de l'àcid sulfúric pel procediment de les cambres de plom, que n'ha alterat l'escala de producció i, per tant, el cost. A mitjan segle XVIII el vidriol esdevingué el reactiu químic per excel·lència. Aquest ascens tingué uns efectes revolucionaris. Tradicionalment, la indústria química havia hagut de concentrar-se en el tractament de matèries primeres d'origen animal o vegetal. L'abaratiment de l'àcid sulfúric li esbatanà les portes del regne mineral. El segle XIX fou el gran segle de la química inorgànica.

La incorporació espanyola a la química moderna es produí amb molt de retard. A efectes industrials, la riquesa minera del país fou insuficient per compensar

la migradesa de la demanda. Les pirites sulfuroses de Huelva tingueren una incidència clamorosa sobre la indústria química britànica, alemanya, francesa i americana, i una incidència insignificant sobre la indústria química autòctona.¹⁵ El 1856 la química orgànica tradicional, comandada pel sabó i les candeles de cera o de sèu, representaven el 84,9 % de la química espanyola. El 1900 el percentatge corresponent només s'havia reduït al 74,3 %.¹⁶ La taula 3 utilitza les quotes fiscals per donar fe de l'evolució.

TAULA 3. Les indústries químiques espanyoles i valencianes el 1900, segons les quotes fiscals (%)

<i>especialitats</i>	<i>Espanya</i>	<i>País Valencià</i>
<i>orgàniques:</i>		
sabó i cola (núms. 222-225) *	48,71	33,67
cera, sèu, candeles (núms. 319-323)	12,29	16,21
estearina i bugies (núms. 316-318)	3,70	3,21
essències i perfumeria (núms. 155, 165 i 165 dup.)	3,38	1,26
tintes (núms. 175)	1,11	0,11
adobs animals (núms. 298-300)	1,04	1,81
vernissos i laques (núms. 144 i 162)	0,43	—
altres **	0,52	—
total	71,18	56,27
<i>inorgàniques:</i>		
refinatge d'olis minerals (núm. 417)	7,32	11,10
adobs minerals (núm. 297)	2,89	11,21
coc i aglomerats de carbó (núms. 327-328 dup.)	1,73	0,06
carbur de calci ***	1,58	—
pólvora i explosius (núms. 181-189)	1,18	7,97
colors ****	0,05	—
altres *****	8,48	3,92
total	23,23	37,26
<i>laboratoris químics i farmacèutics</i> (núms. 179 i 180)	5,58	6,46
gran total	100	100

* Aquests números i tots els que segueixen, en aquesta taula i a la 4, són els dels epígrafs de l'*Estadística administrativa de la contribución industrial y de comercio* emprats en cada cas.

** Albúmina (núm. 142), carbó animal (núm. 149), extracte de regalèssia (núm. 157) i cotó en floca per a embenats i apòsits (núm. 177).

*** Sense número, pel fet d'estar inclosa dins les *Industrias nuevas no comprendidas en el Reglamento*.

**** Números 138-180 (*Fábricas de productos químicos*), exceptuats els 159 i 159 dup. i 178 i 178 dup. (corresponents a la fabricació de gas i d'electricitat, exclosa per mi de la indústria fabril), així com els 142, 144, 155, 157, 162, 165, 165 dup., 175 i 177, que he traslladat a la part de les produccions orgàniques.

15. Vegeu el meu article *La debilidad de la industria química española en el siglo XIX. Un problema de demanda*, «Moneda y Crédito», núm. 176 (1986), especialment ps. 46-49.

16. Aquest percentatge és lleugerament superior al de la taula 3 (71,18), pel fet de calcular-se amb les mateixes bases que el de 1856, és a dir amb exclusió dels «laboratoris».

Però ja és sabut que, estadísticament, Espanya és una entelèquia. Dintre seu, el País Valencià presenta una trajectòria diferent, de signe més favorable. Arrencant d'un nivell semblant a l'espanyol (16,6 %, en lloc de 15,1, el 1856), la química inorgànica valenciana ha seguit una dreuera que l'ha dut a una posició més destacada, dins la química a seques, el 1900 (39,83 % de la quota, contra 24,60 en el conjunt hispànic). Com mostra la mateixa taula 3, tres partides han estat les grans protagonistes de l'escalada: la pólvora i altres matèries explosives (7,97 % de tot el sector, contra 1,18 de mitjana espanyola), els «adobs minerals» (14,21 % contra 2,89) i el refinatge d'olis minerals o petroli en brut (11,10 %, enfront de 7,32). Totes tres tenen a veure, de la manera més immediata, amb les exigències i els beneficis de la «nova agricultura».

La pólvora i altres matèries explosives, fabricades al País Valencià per mitjà de 10 morters mecànics i 2 de manuals (12 i 12 a tot Espanya), un garbell mecànic (no n'hi ha d'altre), 8 «tonells de Pavón» mecànics (també únics) i 1 «fàbrica de matèries explosives» (cap més a Espanya), serveixen per a la perforació de pous i mines d'aigua, l'element vivificador dels cultius moderns, dels tarongers als arrossars, passant per les hortalisses.

Els «adobs minerals», preparats per mitjà de 45 pedres o moles (d'un total espanyol de 77) i altres aparells sense precisar, deuen ser la calç viva, el guix, l'argila, les cendres, l'arena, el nitre, etc., emprats en una escala molt superior a la d'abans, i, encara més, els superfosfats,¹⁷ obtinguts a la fàbrica aixecada el 1890 per Josep Anton Noguera i Pla, al camí del Grau, de la ciutat de València, una de les primeres d'Espanya.¹⁸ L'àcid sulfúric necessari per a la producció d'aquests superfosfats (i a la d'altres articles) ha exigít l'erecció d'unes cambres de plom que, en sumar 3.994 m³ de cabuda, només són superades —amplament, així sí— per les de Barcelona.¹⁹

L'alta participació del País Valencià al refinatge d'olis minerals (18,9 % del refinatge espanyol) sembla la prova d'un recurs més intens del normal a les làmpades de petroli, la forma d'enllumenat més avançada a les zones rurals de poblament dispers, privades, per definició, del «gas ciutat» i lluny encara —l'any 1900— de poder redimir-se amb el llum elèctric.

4. Agricultura pro industria. II: les construccions mecàniques

El País Valencià és el territori més desvalgut en matèria de recursos minerals de tota la Península. Aquest dèficit explica que els establiments de primera fusió (fonderies de mena de ferro i altres minerals) hi siguin pràcticament absents, tant

17. «Se emplea este superfosfato de cal casi exclusivamente como abono, por lo tanto, su fabricación está comprendida en el epígrafe 297 de las tarifas, que se refiere a todos los abonos minerales» (*Memorias sobre la industria fabril redactadas por los ingenieros al servicio de la investigación de la Hacienda pública*, edición oficial, Madrid 1900, p. 103).

18. «Producción Valenciana. Revista mensual, órgano de la Federación Industrial, Mercantil y Agrícola», I, núm. 3 (1933).

19. Segons es desprèn de l'epígraf 138 de l'*Estadística administrativa de la contribución industrial y de comercio*, la capacitat de les cambres de plom de les altres províncies, en m³, era la següent: Barcelona, 19.410; Huelva, 3.000; Màlaga, 2.152; Madrid, 2.000; Sevilla, 1.800; Càceres, 500; Múrcia, 500; i Logronyo, 35.

a la data del 1856²⁰ com a la del 1900,²¹ i que les indústries derivades s'hi hagin desenvolupat, en tot temps, enmig de greus desavantatges comparatius. Tot i això, el sorgiment d'una demanda molt específica acabà servint d'element compensatori i permeté la introducció d'una sèrie d'empreses especialitzades en la branca de les construccions mecàniques. És gràcies a elles que el pes de la regió dins les indústries metàl·liques espanyoles pujà del 2,52 al 7,09 en el curs dels quaranta-quatre anys del nostre estudi. El 1856 només havien estat enregistrats 9 contribuents valencians, 1 alicantí i 1 castellanenc, dins d'un total de 330 contribuents espanyols (d'ells, 84 a Catalunya), per forns de segona fusió, fàbriques i tallers metallúrgics. El 1900, quan la font s'ha fet molt més explícita,²² es compten 31 contribuents valencians, 27 alacantins i 4 castellanencs, dins un total de 1.470 contribuents espanyols (dels quals, 725 catalans), per tallers de construcció de màquines, de caldereria i objectes de metall i tallers on es construeixen balances, etc. A les tres províncies, els «tallers de construcció de màquines» *stricto sensu*²³ disposen d'una força de 71 CV (42 a València i 29 a Alacant) sobre un total de 630 CV corresponents a Espanya entera (266 CV a Catalunya).

El nucli mecànic d'Alcoi, desenvolupat, com és sabut, al redòs del tèxtil, no fou l'únic del País Valencià. A la capital, presentada tòpicament com la ciutat més pagesa d'Espanya, els tallers de reparacions i construccions de maquinària hi han tingut una presència més viva i més moderna no solament que a Alcoi, sinó també que a la resta de les capitals espanyoles, llevat de Barcelona (i de Bilbao). Una relació del 1880 és ben clara en aquest respecte: 10 tallers metallúrgics moguts per vapor, contra 7 a Madrid, 6 a Sevilla, 3 a Màlaga i a Palma de Mallorca, 2 a Saragossa, etc.²⁴ Dels 10 tallers valencians, tres pertanyen a estrangers: el de l'anglès Guillem Bartle, i els dels belgues Alexandre Donay i J. Donay i Cia., el darrer dels quals gira sota el nom de La Maquinista Belga. L'urbs deixa sentir el seu atractiu industrial més enllà del Pirineu.

Amb motor tèrmic o sense, els tallers mecànics valencians deuen l'existència i la identitat a les feines del camp:

A la fase del conreu les exigències del regatge han afavorit l'especialització en sínies, bombes d'aigua i màquines petites de vapor per part d'empreses com El Vulcano, al carrer Vora el Riu,²⁵ La Maquinista Valenciana, al carrer de Sant Vicent,²⁶ o La Maquinista Belga, ja esmentada.

Després de la collita, la batuda de l'arròs ha propiciat les primeres trilladores d'aquest cereal (per bé que sota el model de les trilladores de blat), obra del

20. Un sol establiment (dotat d'un forn de menor importància, a la província de Castelló) sobre 223, amb 309 aparells, en el conjunt d'Espanya.

21. 3 establiments destinats al benefici del plom, 2 de fusió o estiratge del mateix metall i 1 fàbrica de perdigons, a Alacant, Castelló-València i València, respectivament; 1 taller de batre i estirar qualsevol metall a Castelló, i 1 fàbrica de fils d'or, plata i platí, per procediments mecànics, a València. O sia, un total de 8 contribuents valencians sobre 186 d'espanyols.

22. Tant, que he de renunciar a donar-ne el detall estadístic.

23. Epígraf 121 de la meua font.

24. [José ALCOVER], *Registro general de la industria española y agenda del industrial*, plects solts, intercalats dins el tom XVIII (1882) de «La Gaceta Industrial», ps. 128-132.

25. *Indicador general de Valencia, 1888* (València 1888), p. 93.

26. En reproduïx una vista exterior l'anunci de l'empresa publicat a la p. 265 de l'*Exposición regional valenciana de 1909. Guía y catálogo oficial*.

mateix Vulcano, des del 1880,²⁷ i molt especialment les màquines d'esclofollar, classificar, polvoritzar i blanquejar la gramínia, construïdes per Indústries Mecano-agrícoles Domingóme, fundada per Domingo Gómez Graneria, al pla de la Saïdia, l'any 1889.²⁸ Gómez Graneria, nascut a Sueca, la capital arrossera, es va fer famós per l'ús del ciment Sorel (oxiclorur de magnesi), barrejat amb esmeril, a les moles d'esclofollar, des del 1895, i pel disseny de la primera trilladora específica d'arròs, el 1905, dues innovacions d'un abast incalculable, que obriren a la maquinària d'IMAD les portes dels centres arrossers d'arreu del món.

A la fase de manipulació dels productes agraris, la demanda dels oliverers i dels vinaters donà origen a les premses d'oli (hidràuliques) i de vi de La Primitiva, tan bones com les de Pfeiffer (Barcelona), Fombuena (Madrid), Portilla (Sevilla) i Fossey (Lasarte, Guipúscoa), amb les quals acabà repartint-se el mercat espanyol,²⁹ així com als aparells de destil·lació d'alcohol de George H. Bartle, establert al carrer de la Parreta,³⁰ i continuador d'aquell Guillem Bartle inclòs dins la llista de tallers accionats per mitjà del vapor el 1880.

Per últim, al tràfic i al transport dels fruits d'una agricultura tan comercialitzada com la valenciana es deuen la fàbrica de bàscules, balances, pesos i mesures (i caixes de cabals) de Simón Sanz, a la carretera del Grau des del 1885,³¹ i també la d'eixos i boixes per a carros i tartanes dels germans Gens (més endavant, Salvador Gens i Nebots), una empresa instal·lada com a foneria de caràcter general, al carrer de Sagunt, el 1835,³² i decantada en exclusiva cap aquelles peces dels vehicles de tracció animal, al darrer terç de la centúria.³³ L'any 1944, al final de l'era dels carros, el negoci que aleshores girarà sota la raó social Industrias José Capilla Hurtado produirà encara unes 100.000 boixes, a partir de 600 tones de ferro fos, i uns 15.000 eixos, a partir de 400 tones de ferro forjat.³⁴

Aquesta especialització mecano-agrària acabarà tenint efectes amplificadors. Els tallers de la relació precedent i un nombrós estol d'altres de més petits, de caràcter auxiliar o complementari, contribuïren a formar una classe de mecànics i quadres tècnics nodrida i qualificada.³⁵ Al capdavall, la indústria valenciana de

27. *Industrias valencianas en 1946. Monografía preparada por la Comisión de publicaciones del Patronato [de la Feria Muestrario Internacional de Valencia]* (València 1946), p. 12.

28. *Mejoras aportadas a la construcción de maquinaria para la molinería y agricultura arroceras*, ps. 19-22 de *La gran industria metalúrgica de Valencia en 1944, Monografía preparada por la Comisión de publicaciones del Patronato [de la Feria Muestrario Internacional de Valencia]* (València 1944).

29. José ALCOVER, *La industria en 1874. Revista de las máquinas más perfeccionadas y de los progresos realizados en los diversos ramos de la industria, según los datos recogidos en la Exposición Universal de Viena, y de los adelantos hechos con posterioridad a dicho certamen* (Madrid 1875), p. 151.

30. *Exposición regional valenciana de 1909*, p. 102.

31. *Industrias valencianas en 1946*, p. 29.

32. *Industrias José Capilla Hurtado. Fundición, forja y torneado de ejes y manguillas Gens*, dins *La gran industria metalúrgica de Valencia en 1944*, ps. 46-48.

33. *Exposición regional valenciana de 1909*, p. 96.

34. *Industrias José Capilla Hurtado*, p. 47.

35. El 1878, com a mínim, es constituí a València la tercera Associació [Espanyola] d'Enginyers Industrials, rere les de Barcelona i Madrid, i abans de la de Bilbao. En el mateix sentit, trobo indicatiu el fet de la publicació a València, l'any 1881, del manual *Prácticas de taller, incluyendo descripciones de los instrumentos de medición y comprobación, las herramientas de mano, tornos, máquinas de taladrar, cepillar y otras usadas por los mecánicos*, de l'anglès C.P.B. Shelley, traduït per Antonio Canada y Gisbert, i imprès per F. Domènech.

construccions mecàniques eixirà del clos agrícola que l'havia covat per envair d'altres esferes. En uns casos, la decisió de satisfer una demanda diferent, fins aleshores reservada a catalans, bascos i estrangers, sorgirà de les velles empreses resoltes a rompre el cercle d'una especialització massa estreta. En d'altres, la confiança en la tradició metallúrgica autòctona es manifestarà mitjançant la creació d'unes empreses noves, especialment agosarades i exposades, pel fet mateix de llançar-se a la competència en uns terrenys inèdits, sense arrels ni trinxeres de cap mena.

El millor exemple de les primeres és el de la Fundició Primitiva Valenciana, reiteradament citada. La foneria havia estat creada per Isidre Bofill el 1843. De bon principi, l'empresa pogué comptar amb els coneixements i l'entusiasme de Valero Cases i Domingo, un jove de condició humil format en un taller de serralleria del carrer de Carabassins, primer, i en un taller de maquinària barceloní, després. De simple oficial, Cases anà ascendint a contramestre, cap de taller, director, soci i amo absolut de La Primitiva, el 1870.³⁶ Sense contradictors, l'antic manyà donà al negoci la volada que sempre havia somniat: sínies, com de costum, però també vapors petits que competissin amb els d'Alexander Germans; premses d'oli i de vi, com abans, però, a més, premses per a fideus i per a paper, comparables amb les de Planas, Junoy i Cia. de Girona. L'any 1874, en què fou guardonat amb un diploma de mèrit a l'Exposició Regional del Este, celebrada a Madrid, l'establiment comptava amb 10 torns cilíndrics, 9 màquines de trepar, 4 de raspallar, 2 d'enrosca cargols, 1 plataforma, 1 aparell per mandrinar els cilindres de vapor, un altre per trepar les bieles, 7 fornals, 2 serres mecàniques i 2 màquines de vapor de 12 CV cada una, servits per 172 operaris, més el personal administratiu i el de l'oficina de dibuix.³⁷ El 1876 Cases tingué el gran honor de ser l'únic maquinista espanyol que va rebre dues medalles de plata a l'Exposició Universal de Filadèlfia, per una sínia de ferro (àdhuc els calaixos) i una màquina de vapor destinada a la petita indústria;³⁸ en prova de reconeixement, el municipi valencià i la Societat Econòmica d'Amics del País l'autoritzaren a incorporar els respectius escuts a l'emblema comercial de la firma.³⁹ El 1877 La Primitiva lliurà els dos primers vapors tipus Corliss, de 40 CV cada un, a sengles serradores de fusta de la ciutat, així com un locomòbil (vapor muntat sobre rodes, per a les feines del camp),⁴⁰ que devia ser el primer construït a Espanya.⁴¹ A la mort de Cases, el 1879, l'empresa sostenia una nòmina de 275 obrers i unes instal·lacions que la situaven en una posició d'avantguarda dins les construccions mecàniques peninsulars.

El noi de Valero Cases era enginyer. La nova raó social Vidua i Fills

36. Aquestes notícies provenen de la nota necrològica sobre en Cases publicada a «La Gaceta Industrial», xv (1879), p. 254.

37. «La Gaceta Industrial», x (1874).

38. *Ibid.*, xii (1876), p. 379.

39. *Ibid.*, xiv (1878), p. vi (secció d'anuncis).

40. *Ibid.*, xv (1879), ps. 12-13. Els tallers de serrar fusta són els de la Vda. i Fills de F. Martín (*infra*, p. 128) i el de Vicenç Andrés, al carrer de Cervantes. Un dibuix del locomòbil, de 4 CV, fou publicat a la p. 264, del t. iv (1878), de la revista madrilenya «La Academia. Semanario ilustrado universal. Artes, Ciencia, Literatura, Actualidades».

41. L'únic, pel que sembla, que podria disputar-li la primàcia és un de construït per La Constancia, d'Hijos de Heredia, i presentada a l'Exposició organitzada a Màlaga, amb motiu d'una visita reial, el març de 1877 («La Gaceta Industrial», xiv [1878], p. 200).

de Cases aspirà a fer-se un nom en la branca dels motors. Per una banda, els vapors petits, de 4 CV, típics de la casa i notoris pel seu baix consum.⁴² Per l'altra, els vapors de gran potència, un repte considerable que l'empresa afrontà amb decisió. L'any 1884 és històric en els annals de La Primitiva Valenciana... i de la indústria espanyola: un segon vapor sistema Corliss de 100 CV, per a la fàbrica de farines «a l'austro-hungaresa» (el sistema que havia substituït les moles pels corròns) d'Alzucen, província de Ciudad Real, capaç de moldre 20.000 quilos de blat diaris,⁴³ i sobretot la primera locomotora de ferrocarril construïda a la Península,⁴⁴ provada oficialment el 13 de maig a la línia de Silla a Cullera, i destinada al tramvia de vapor entre Barcelona i Sant Joan d'Horta!⁴⁵ La vella factoria de material agrícola sembla haver descobert en el material ferroviari la raó de la seva pervivència.⁴⁶

No s'hi trobarà sola. Arrancant de bell nou aquesta vegada, el desembre de 1897 Miquel Devís Pérez constitueix a la ciutat del Túria una societat metal·lúrgica posada al servei exclusiu del gran mitjà de transport terrestre. L'èxit de la iniciativa serà espectacular. L'any 1929, en transformar-se en anònima, Construcciones Devís ocuparà 50.000 m² de terreny i 2.000 persones al camí ral de Madrid, i estarà a punt d'estrenar una segona factoria, també dedicada a vagons i altre material ferroviari, a la localitat manxega d'Alcázar de San Juan.⁴⁷ El 1947 Construccions Devís s'unirà amb Material per a Ferrocarrils i Construccions S. A., creada a Barcelona pels germans Girona el 1881, per formar la poderosa Material i Construccions, S. A. (MACOSA).

En el mateix capítol dels mecànics valencians llançats a l'aventura industrial sense més, sembla oportuna una referència a Felip Genevois i a Joan Marco i Dolz, constructors de calderes al camí vell del Grau i al carrer del Duc, respectivament, apareguts no sé quan, però amb una presència molt evident tant a l'Exposició de motors hidràulics del 1880 com a l'Exposició Regional Valenciana del 1909.⁴⁸

42. «La Gaceta Industrial», xx (1884), ps. 56-58 (descripció tècnica i dibuix).

43. *Ibid.*, p. 303. El primer vapor d'aquesta potència i d'aquest tipus, La Primitiva l'ha-via lliurat a la mina San Ignacio, de La Carolina, per al desguàs, l'any precedent («La Gaceta Industrial», xix [1883], p. 87).

44. La locomotora de La Primitiva s'anticipà en un parell de mesos a la construïda per La Maquinista Terrestre i Marítima, de Barcelona, per a la Cia. Anònima de Ferrocarrils i Tramvies que explotava la línia de la capital catalana a Sant Andreu de Palomar (José M. ALONSO-VIGUERA, *La ingeniería industrial española en el siglo XIX* [Madrid 1961], ps. 132-133).

45. «La Gaceta Industrial», xx (1884), ps. 145-146.

46. Del 1884 endavant la trajectòria de La Primitiva m'és desconeguda. Tanmateix, sé que el 1896 existia, de feia poc, a Almàssera, una empresa de nom i especialitat semblants (Primitiva Valenciana. Constructora de material mòbil per a línies fèrries), propietat d'un tal Vicenç Lladró, que bé podria haver-se subrogat a la dels Cases («Las Provincias» [7-vi-1896]; dec aquesta referència i altres assistències a la generositat del Sr. Enric Mateu, professor a la Universitat de València).

47. Construcciones Devís, S. A., ps. 33-36 de *La gran industria metalúrgica de Valencia en 1944*.

48. *Vid. La Exposición de motores hidráulicos en Valencia* a les ps. 67-70 de «La Ilustración Española y Americana», xxiv (1880), i *Exposición regional valenciana de 1909*, ps. 18 i 196.

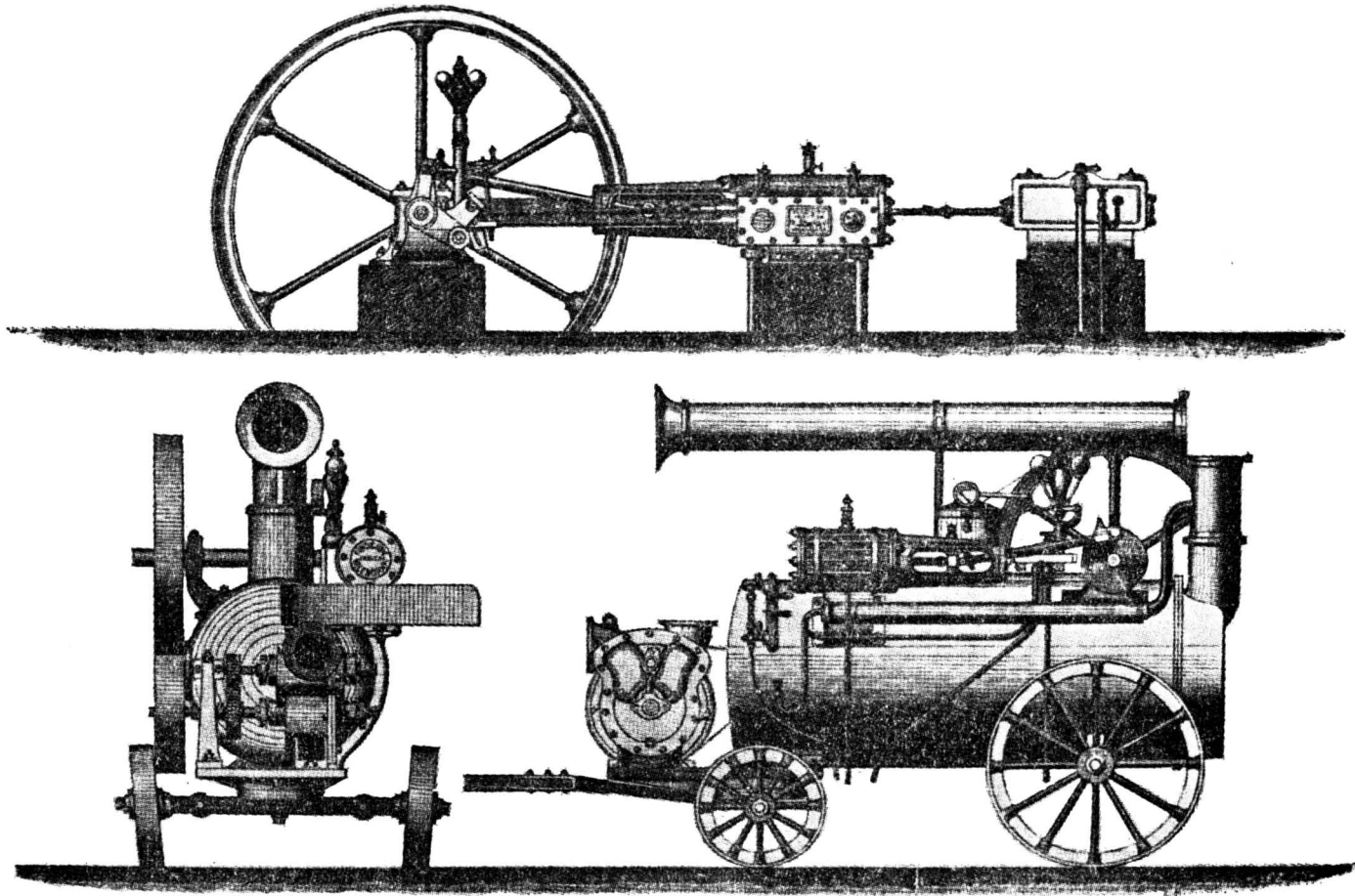
TAULA 4. Les indústries espanyoles i valencianes de la fusta i el suro el 1900

		contribuents	tallers	quotes	<i>xifres percentuals</i>		
			<i>xifres absolutes</i>	(ptes.)	contribuents	tallers	quotes
tallers de piperia (núms. 359-359 bis)	Espanya	129	198	26.704	100	100	100
	País Valencià	26	62	4.414	20,16	13,13	16,53
serres sense fi (núm. 119)		contribuents	llargada de les serres (cm)	quotes (ptes.)	contribuents	llargada de les serres	quotes
	Espanya	509	67.421	80.028	100	100	100
	País Valencià	102	20.527	24.671	20,04	30,44	30,83
tallers de fusteria i ebenisteria mecànics (núm. 115)		contribuents	màquines ***	quotes (ptes.)	contribuents	màquines ***	quotes
	Espanya	309	840	33.738	100	100	100
	País Valencià	36	184	7.592	11,65	21,90	22,50
altres indústries de la fusta * (núms. 116-118, 120 i 292-294)		contribuents		quotes (ptes.)	contribuents		quotes
	Espanya	452		39.017	100		100
	País Valencià	50		5.221	11,06		13,38
totes les indústries de la fusta		contribuents		quotes (ptes.)	contribuents		quotes
	Espanya	1.399		179.487	100		100
	País Valencià	214		41.898	15,30		23,34
totes les indústries del suro ** (núms. 290-291 bis)							
	Espanya	794		49.525	100		100
	País Valencià	5		256	0,63		0,52
sector de la fusta i el suro							
	Espanya	2.193		229.012	100		100
	País Valencià	219		42.156	9,99		18,44

* S'inclouen en aquest apartat les fàbriques de serrar fustes (núm. 116), les gavinetes per xapar (núm. 117), les serres alternatives d'una fulla amb el mateix objecte (núm. 118), les serres circulars (núm. 120), les fàbriques de ventalls (núm. 292), els tallers on es fabriquen peus i harnillatge per a aquests (núm. 293) i els simples muntadors (núm. 294).

** Taps, carrats i serradures.

*** Màquines de raspallar, d'enformar, d'encadellar, de trepar, d'emmotllurar, etc., 796 de les quals són mogudes per aigua, vapor o gas i 44 per cavalleries (183 i 1 al País Valencià).

Màquina de vapor de 4 CV. Construïda als tallers de la Fundació Primitiva Valenciana(Ref. «La Acadèmia», IV).

5. *Agricultura pro indústria. III: el sector de la fusta*

A mitjan segle XIX gairebé tota la fusteria espanyola continuava essent una activitat manual i artesana, sense agents mecànics ni tallers d'importància, que només aportava 103 contribuents i el 0,69 % de l'impost tocant al conjunt de la fabricació; si, a la taula 4, el percentatge puja a 1,23 és per la inclusió dels taps de suro. En canvi, a finals de la centúria el nombre de les fusteries incloses dins la indústria fabril puja a 1.399, i la quota satisfeta per aquest contingent representa el 2,55 % del total (el 3,25 amb els articles de suro). La taula 4 detalla els components del sector.

El subsector de la fusta arribà a l'estadi industrial entre el 1856 i el 1900. A la darrera data, el formen diverses branques d'entre les quals, per les quotes, és a dir pel producte, cal destacar-ne tres: els tallers on es construeixen botes, bocois i altra piperia, que satisfà el 14,88 % del tribut;⁴⁹ les serres sense fi o de cinta, generalment mogudes per l'aigua, el vapor o el gas,⁵⁰ que hi aporten el 44,59 %; i els tallers de fusteria i ebenisteria mecànics, que hi participen amb un 18,80 % més. La piperia és una activitat tradicional, normalment desenvolupada en tallers de quatre a deu operaris, ara molt estesa a les províncies de Sevilla, Cadis (sobretot) i Màlaga (entre totes tres sumen 82 tallers, sobre 198), per causa de l'auge dels vins andalusos. Les serres sense fi tenen la localització més rellevant al País Valencià (20.137 cm de cinta, d'un total de 67.421), a causa de la demanda de caixes i caixons per part dels exportadors de cítrics i de panses. Els tallers mecànics de fusteria i ebenisteria són especialment nombrosos a Catalunya (425 màquines, de les quals 386 a la província de Barcelona, sobre un total espanyol de 840), en raó de l'esplendor burgesa que s'hi està produint.

L'exportació valenciana de cítrics havia pujat a 31.600 tones, i la de panses a 9.004, l'any 1874. Una progressió gairebé ininterrompuda durà aquests fluxos a 197.762 i 28.300 tones el 1900.⁵¹ Les taronges i llimones eren expedides en caixes de fusta que pesaven uns 8 quilos i en contenien 50 de mercaderia;⁵² una relació de coses semblant deuria establir-se entre el continent i el contingent dels caixons de pansa. A l'escalf de l'exportació fruitera, els embalalls esdevingueren la gran especialitat de la fusteria del País Valencià. El 1877 la fàbrica de la Vídua i Fills de Francesc Martín, al pla de la Saïdia, emprava un vapor de 40 CV —lliurat per La Primitiva, com ja sabem—, 15 serres de cinta, 6 aparells de clavaó i un contingent de 80 homes per produir entre 6.000 i 7.000 caixes setmanals, o entre 300.000 i 350.000 per any.⁵³ Amb aquestes pautes, els 4 milions de caixes de taronges i llimones (sense panses) enviades a la fi del segle poden haver exigut

49. 26.704 ptes. sobre 179.487, corresponents a «totes les indústries de la fusta».

50. Dels 67.421 cm de serres d'aquesta classe, 60.726 toquen a les accionades per una força inanimada, 5.747 cm a les que ho són per cavalleries, i 948 cm a serres manuals.

51. Xifres extretes directament de l'*Estadística del comercio exterior de España*. Cal advertir que la xifra de taronges i llimones del 1874, donada en milers d'unitats, ha estat convertida a raó de 8 peces per quilo.

52. Luis GARCÍA GUIJARRO, *Aurancia. Algunas consideraciones históricas sobre la naranja; seguidas de un estudio sobre la producción mundial naranjera, y el problema económico-social de la naranja en España* (Madrid 1935), p. 18. El pes de les caixes antigues l'he obtingut per consultes amb gent de l'ofici.

53. «La Gaceta Industrial», XIII (1877), p. 253.

una força de 490 cavalls de vapor, un nombre de treballadors acostat al miler i un estoc de 31.000 a 35.000 tones de fusta.⁵⁴ La darrera quantitat representa tota la fusta entrada per cabotatge en ports valencians, que ja són els que encapçalen aquest tràfec.⁵⁵

Com en el cas de les construccions mecàniques, el primer impuls, procedent de l'agricultura, en generà d'altres. Dels embalalls, la indústria valenciana de la fusta derivà cap a d'altres articles més sofisticats i més valuosos, com les joguines i, sobretot, els mobles. El 1900 els tallers regionals de fusteria i ebe-nisteria mecànics, que compten amb 184 màquines i paguen el 22,5 % de la quota del subsector, només són superats pels de Catalunya. En el decurs del segle xx les posicions s'invertiran i el País Valencià conquerirà el primer lloc, tant en l'especialitat del moble com en la de la fusta en general.⁵⁶

6. *El mite de la indústria sedera*

Al llarg de la segona meitat del segle XIX la indústria tèxtil espanyola, entesa com un tot, evolucionà sota el triple signe de la mecanització, la cotonització i la catalanització.⁵⁷ Els tres signes formen una trinitat indestruïble: els processos mecànics primaren el sector cotoner; l'hegemonia del cotó donà avantatge a la resta del tèxtil català. Del 1856 al 1900 els telers mecànics ascendiren del 14,47 al 79,64 % del total; del 1856 al 1900 la contribució de la indústria cotonera a la fiscalitat de tot el tèxtil pujà del 60,91 al 74,07 %; del 1856 al 1900, el percentatge català dins aquell tribut passà del 66,33 al 81,95 %.

No hi ha vencedors sense vençuts. Els guanys acabats d'esmentar s'obtingueren a costa dels telers manuals, dels sectors no cotoners i de les regions tèxtils no catalanes. Comptant en termes tributaris, el lli-cànem perdé prop dels dos terços del seu pes relatiu durant l'etapa 1856-1900 (14,46-5,16 %); la seda, la meitat (5,20-2,58); i la llana, una setzena part (19,41-18,18). Per regions, les minves en el mateix lapse de temps s'esgraonen així: Castella la Nova, de 3,51 a 0,92 %; Lleó, de 3,54 a 0,93; Castella la Vella, de 6,40 a 1,97; Aragó, de 2,59 a 1,28; País Valencià de 6,80 a 4,48; i Andalusia, de 7,05 a 5,51.⁵⁸

El tèxtil andalús preservà les quatre cinques parts del seu pes dins el tèxtil espanyol gràcies al fet de ser l'únic territori amb una presència cotonera rellevant, fora de Catalunya. El País Valencià mantingué els dos terços de la seva contribució al tèxtil hispànic, tot i una presència cotonera pràcticament nul·la. Aquesta posició, relativament airosa, incita a descobrir-ne els fonaments. És el que pretenc amb la taula 5, que precisa els principals instruments de producció, així com els

54. La quantitat exacta a partir de les 197.762 tones de fruita seria 31.642 tm; cal afegir-hi, això no obstant, entre un 5 i un 10 % de deixalles.

55. 34.848 tm, d'un total espanyol de 110.882 (País Basc inclòs), xifres procedents del despullament directe de l'*Estadística del comerç de cabotatge entre los puertos de la Península e Islas Baleares, en 1900*.

56. El 1973 les participacions valenciana i catalana dins el sector de la fusta i el suro seran de 21,73 i 19,54 %, sense el País Basc i Navarra, i de 19,46 i 17,49, amb els dits territoris (vegeu el meu treball citat a la nota 14).

57. Vegeu el treball citat a la nota 14.

58. *Ibid.*

TAULA 5. Equipament i ponderació, en termes fiscals, del tèxtil valencià (1856 i 1900).

branques	anys	utilitatge						quotes fiscals	
		pues			telers			percentatge de cada branca dins el tèxtil valencià (i espanyol)	participacions valencianes dins cada branca del tèxtil espanyol (%)
		manuals	mecàniques	total	manuals	mecànics	total		
llana i estam	1856	10.340	12.851	23.191	557	—	557	34,91 (19,41)	12,93
	1900	120	33.510	37.630	431	373	804	54,76 (18,18)	12,39
lli i cànem	1856	—	—	—	1.421	—	1.421	21,09 (14,46)	10,68
	1900	—	2.290	2.290	339	345	684	14,57 (5,16)	11,65
cotó	1856	—	3.540	3.540	110	34	144	4,33 (60,91)	0,52
	1900	20	100	120	14	82	96	1,54 (74,07)	0,08
seda	1856	5.055 *	11.406 *	16.461 *	1.773	—	1.773	39,67 (5,20)	55,62
	1900	110 *	12.263 *	12.373 *	871	33	904	29,12 (2,58)	37,23
4 branques **	1856	15.395	27.797	43.192	3.861	34	3.895	100 (100)	6,80
	1900	250	52.163	52.413	1.655	833	2.488	100 (100)	4,48

* No són vertaderes pues, sinó torns, perquè en el cas de la seda el fil s'obté directament per mitjà de la coccio dels capolls dins les «peroles» o «calderes»; després és torçat amb l'ajut dels torns, també anomenats «aranyes» i «anelles».

** La taula exclou els teixits de mescla i d'altres menes, així com les fàbriques d'estampats, tints i blanqueig.

diferents pesos fiscals, de les branques més específiques⁵⁹ de l'activitat tèxtil valenciana, en les dues dates que emmarquen la meua anàlisi.

Una vegada més, les xifres són aclaridores. El 1856, a la fi d'una segona fase d'ascens estrenada cap al 1830, l'hegemonia de la indústria sedera valenciana (56,62 % de tota l'espanyola) es fonamentava sobre un aparellatge i una producció modestíssims, a penes superiors (en termes fiscals almenys) als de la indústria llanera regional (39,67 % contra 34,91), que no era sinó un vuitè de la indústria llanera hispànica (12,92 %). El 1900 la incidència del declivi seder valencià, tant a nivell del País (29,12 % de tot el tèxtil) com de l'estat (37,23 % de tota la seda), troba un paliatiu en l'auge de la llana regional (54,76 % del tèxtil valencià), la qual no hauria pogut mantenir la seva quota part dins el sector llaner espanyol (12,34 %) sense créixer i modernitzar-se. Les xifres de pues i telers, especialment mecànics, palesen aquest creixement i aquesta modernització.

La indústria valenciana de la seda ha estat mitificada. La seva esplendor correspon al període 1750-90, dins l'etapa pre-industrial, en què assolí el màxim de 3.871 telers. Quaranta anys més tard la mecanització de la filatura arribaria —amb un retard notori— com un efecte induït de les necessitats del nucli seder lionès. Aquest origen i aquesta vinculació li serien fatals. Dissociada del tissatge autòcton, la moderna filatura valenciana, de poca entitat pel que fa a la resta, serà incapaç d'esquivar la crisi quan, a l'intern del País, sorgeixin uns cultius més rendibles que la morera, o quan, fora d'ell, els fabricants de Lió trobin avantatge a proveir-se directament de seda crua oriental. Ambdues condicions esdevindran efectives en ocasió de la pebrina. La malura del cuc incitè els propietaris valencians a substituir els morerars per la vinya i molt especialment pels camps de tarongers; la fallida de la sericicultura valenciana descobrí als industrials francesos la barator i la qualitat de la seda xinesa.⁶⁰ A València, en un primer moment, del 1853 al 1860, els filadors pogueren combatre la pebrina per mitjà de la matèria primera estrangera. Després, la pèrdua definitiva del mercat exterior i l'anquilosament dels teixidors locals (cap teler mecànic el 1856, només 33 el 1900) els condemnaren a vegetar. Si l'any 1900 n'hi ha que encara sobreviuen és gràcies a la consolidació de la sederia catalana, menuda però més viva (1.371 telers, 892 dels quals són mecànics), que, a petita escala naturalment, ha pres el relleu de la sederia lionesa com a consumidora dels fils de seda valentins.

Cloenda

Agricultura i indústria són compatibles. De mitjan segle XIX a mitjan segle XX l'opció clarament agrària de l'economia valenciana, que és erroni de reduir a la taronja, tingué un complement industrial important, almenys en el context de la industrialització espanyola. Per altra banda, el desastre seder dels anys 1860 donà el cop de gràcia a una manufactura massa tradicional, condemnada abans de la pebrina. En tot cas, el seu declivi no ha d'ocultar l'esplendor relativa

59. Aquelles que treballen una fibra determinada, amb exclusió dels teixits de mescla i altres menes, així com els acabats.

60. L'evolució i les hipoteques acabades de descriure es poden seguir puntualment en el llibre de Vicente M. SANTOS ISERN, *Cara y cruz de la sederia valenciana* (València 1981).

d'una munió d'indústries molt més modernes. La pèrdua d'una sola posició eminent fou compensada, amb escreix, per la millora de les posicions restants. Al capdavall, el balanç és positiu. Altrament, sense l'esforç de modernització de la indústria acomplert cent cent anys enrere, ens mancaria un dels elements explicatius de la puixança industrial del País Valencià contemporani.

Tot i l'estil florallesc de l'època, un text del 1878 —una data molt primerenca— val més que tots els esforços per reblar el meu argument: «*Desde que la activa Lyon se proclamó reina del mundo en el arte de la seda, y desde que los buques marseleses anuncian cada año a nuestro comercio la proximidad de la estación canicular, con sus cargamentos de abanicos, Valencia no ocupa ya el primer puesto en ningún ramo especial de la industria; mas si no ejerce el monopolio de otros tiempos, sus fábricas se hallan a la altura de todos los adelantos modernos, y sus productos son tenidos en tanta estima como siempre en todos los mercados.*»⁶¹

61. Juan B. ENSEÑAT, *Valencia antigua y moderna*. II: *Industria*, «La Academia», IV, ps. 262-263. A la pràctica, l'article és dedicat a ponderar les darreres produccions de La Fundició Primitiva Valenciana (el vapor de 40 CV i el locomòbil que hem esmentat més amunt), empresa que és presentada «*como uno de los más poderosos agentes de nuestra agricultura*».